

İLHAN ÖLCEYTÜ'YE VERİLEN *ĦARBENDE* İSMİNİN KÖKENİ VE ANLAMI HAKKINDA YENİ BİR YAKLAŞIM

Mustafa Uyar*

Öz

İlhan Ölceytü'nün (1304-1316) *Ħarbende* ismi hakkında hem muasır kaynaklarda hem de modern çalışmalarda bir kısım tanımlar bulunmaktadır. Fakat bunlar söz konusu ismin kökenini ve anlamını açıklamaktan uzaktır. Makalenin amacı, *Ħarbende* kelimesinin menşeyini, anlamını ve İlhanın bu ismi almasının nedenini açıklığa kavuşturmaktır. Makalede ilk önce, Ortaçağ Farsça ve Arapça kaynaklardaki bu isimle ilgili rivayetler aktarılmaktadır. Ardından çağdaş bilim adamlarının isim hakkındaki yorumları özetlenmektedir. Son olarak ise, bu veriler ışığında, şimdiye kadar *Hüdābende* ismi tarafından gölgelenen *Ħarbende* adının kökeni, anlamı ve İlhan Ölceytü tarafından kullanılma sebebi hakkındaki kanaatimiz ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ölceytü, Ħarbende, Hüdābende, İlhanlı, İran, Moğol.*

Abstract

A New Approach to the Origin and the Meaning of *Kharbanda*, the Name Given to Ilkhan Öljeitü

There are several explanations about the name *Kharbanda* taken by Ilkhan Öljeitü (1304-1316) in both mediaeval sources and modern studies, but they are far from exposing the real origin and the meaning of this name. The aim of this article is to clarify the origin, the meaning and the reason for Ilkhan taking the name of *Kharbanda*. First, the explanations about the name in the accounts in the medieval Persian and Arabic sources are presented. Then, modern scholars' comments related to the name are summarized. Finally, I draw my conclusions concerning the name using examples derived from contemporary sources and revealing the meaning, the origin and the reason for Ilkhan Öljeitü taking the name *Kharbanda*, which has previously been obscured by the name *Khudābanda*.

Keywords: *Öljeitü, Kharbanda, Khudabanda, Ilkhanid, Iran, Mongol.*

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Sıhhiye, Ankara.

Bu çalışmanın merkezinde bulunan ve kökeni şimdiye kadar aydınlanmayan isim, İlhan Ölceytü'nün (1304-1316) *Harbende* adıdır. İsmi kökeni, veriliş nedeni ve anlamı hakkında hem dönemin kaynaklarında, hem de günümüz araştırmalarında birçok rivayet ve yorum bulunmaktadır. Bu makale, *Harbende* ismine dair kaynakların ve araştırmaların verdiği bilgileri ele aldıktan sonra söz konusu adın kökeni ve anlamı hakkında yeni bir açıklamada bulunmayı amaçlamaktadır¹. Bu ismin, sadece İlhan Ölceytü tarafından kullanılmadığını söylemeye elbette gerek yoktur.

İlhanlı Devleti'nin sekizinci hükümdarı Ölceytü, İran Moğolları dinî tarihinin en renkli simasıdır. O, Şamanist bir kültür içine doğmuştu; bu yüzden Moğolların Asya'ya özgü inanışlarının etkisi altındaydı. Ardından, sekiz yaşındayken, annesi Uruk Hatun'un Nesturi bir Hıristiyan² olması sebebiyle Mar Yahbh-Allaha tarafından vaftiz edilmişti³. Hemen sonrasında ise babası İlhan Argun'un (1284-1291) inancının etkisiyle Budizm'i kabul eden Ölceytü'nün, Budizm'den de İslamiyet'e geçtiğini görmekteyiz. Müslümanlığı sırasında önce Hanefi, sonra Şafi, ardından da On İki İmam Şiiliği akidelerini benimsemişti. Bazı kaynaklar, onun sonradan tekrar Sünniliğe döndüğünü söyler⁴.

Bu din değiştirme hadiseleri, İlhan Ölceytü'nün almış olduğu isimleri ve unvanları da etkilemişti. Hıristiyan iken *Nicholas*⁵ ismini alan Ölceytü, Müslüman olduktan sonra *Muhammed* adını takınmış, *Ğiyāşü'd-dünyā ve'd-dīn* unvanını (*lakāb*) kullanmıştır⁶. Onun *Harbende* isminin de Müslüman olduktan sonra *Hüdābende* şekline dönüştüğü, yaygın bir kanaattir.

Muasır Kaynaklardaki Rivayetler

Harbende isminin Ölceytü'ye veriliş nedeni ve bu ismin anlamı hakkında bilgi içeren dönemin kaynaklarındaki rivayetler şu şekildedir:

Ölceytü'nün isimlerini en detaylı şekilde veren müellif, Kāşānī'dir. Eseri *Tārīh-i Ūlcāytü*'ya göre, "bu şehzadenin doğumuyla tüm ülkeye huzur, asayiş, refah ve ferah geldiğinden adını *Ūlcāy Būkā* (*Ölcey Buka*) koydular". Ardından adını *Mātmūdār*⁷ yaptılar. Sonra, göz değmesini (nazar) bertaraf etmek için ona

¹ Bu araştırmam sırasında yorumlarıyla değerli katkılarda bulunan Prof. Dan Lusthaus (*Harvard University*), Prof. Nicholas Sims-Williams (*SOAS University of London*) ve Prof. Harry Falk (*Freie Universität Berlin*)'a teşekkür etmek isterim.

² Ryan 1998, s.418.

³ Atwood 2004, s.108.

⁴ Pfeiffer 1999a, s.37; Pfeiffer 1999b, s.3-4.

⁵ Ryan 1998, s.418.

⁶ Bu unvanı bastırıldığı paralarda da görmek mümkündür, bkz. Kolbas 2006, s.357; Özgüdenli 2007, XXXIII; s.345-347.

⁷ Bu isim *Temüder*'dir, bkz. Hâfî 1341/1962, II; s.349.

Harbende ismini verdiler (“ba’d ez ān def-i çeşm-zehm *Harbende* kerdend”). Tahta oturduğunda ise, “her ne kadar Ölceytü mütevazılığından ötürü hoşlanmasa da” lakabını *Ūlcāytū*⁸ *Sultān* yapmaya karar verdiler⁹. Kāşānī ona bu unvanın verilmesi işlemini, asıl ismi *Temüçin* olan Cengiz Han’a önce *cāvūt kūrī*¹⁰, sonra da *Çengiz (Çinggis) Hān* unvanlarının verilmesine benzetir.¹¹

İbn Tağrıbirdī, Ölceytü’nün (*melikū’t-Tatār Harbendā*) ölüm haberini verdiği sırada, *Harbende* kelimesinin niteliği hakkında şu bilgiyi sunmaktadır: “Halk onu *Hüdābende* diye adlandırmaktadır. [...] Anlamı ise Farsçada ‘*Abdu’l-lāh (Tanrı’nın kulu)* demektir. Buna ilaveten, babası onun için *Harbendā* adından başkasını söylemez. Bu, artık kullanılmayan bir isim olup anlamı ‘*abdu himār (eşeğin kulu)* demektir. Ona bu ismi vermelerinin sebebi, babasının bir çocuğunun küçük yaşta ölmesi hadisesidir. Bazı Türkler ona, ‘Çocuk doğduğunda ona çirkin bir isim verirsen yaşar.’ dediler. Bunun üzerine o da, bu çocuk doğduğunda ona görünüşte *Harbendā* ismini verdi; asıl ismi ise *Obhaytū* [Ölceytü’nün muharrefi] idi. *Harbendā* büyüüp ülkesinin idaresine geldiğinde bu adı çirkin bulup sevmedi ve ismini *Hüdābende* yaptı. Bu isimle memleketlerinde tanındı, kendisi için başka ad kullananları tehdit etti; bunu sadece yakınındaki hizmetkârlarına yapmadı. İslam’a girdiğinde ise *Muhammed* ismini aldı.”¹²

Şafedī, *el-Vāfi bi’l-Vefiyāt* adlı eserinde, Ölceytü’nün ismini ilk önce *Sultān Muhammed Harbendā* şeklinde verir. Bunun ardından *Hüdābende*’nin anlamının ‘*Abdu’l-lāh* olduğunu, fakat sonradan halkın bu ismi *Harbendā*’ya çevirdiğini söyler¹³.

Seyyah İbn Battūta da bu ismin verilmiş nedenine değinen başka bir müelliftir. O, *Rihle*’sinde *Harbende* isminin anlamının ne şekilde kullanıldığını şöyle açıklamaktadır: “*İrākeyn* diye bilinen bölgenin ve Horasan’ın hükümdarı, Ebū Sa’īd Bahadır Hān’dır. ‘Hān’ buralıların dilinde ‘hükümdar’ anlamına geliyor. Bu adamın babası Tatar hanlarından İslamiyet’i kabul etmiş *Muhammed Hüdābende*’dir. Bu isimde ihtilaf vardır. Bazıları *Hüzābende* şeklinde okumuşlardır. Fakat *bende* kelimesinin okunuşunda hiçbir ihtilaf

⁸ Literatürde *öljeitei ~ öljeitü ~ öljiztej ~ öljizt* şekillerinde de transkribe edilen bu kelime *hayırlı, uğurlu, şanslı, kutlu* anlamlarına gelmektedir, bkz. Rybatzki 2006, s.100. Fakat günümüze ait Türkçe literatürde, bu ismin Arapça ve Farsça imlasının doğrudan transliterasyonu sonucu “Olcaytu” veya “Olcāytū” şeklindeki yazımlar tercih edilmektedir. Söz konusu durum, aslen “Hülegü” olan isim, “Hülagu” veya “Hülāgū” biçimlerinde imlasiyla da karşımıza çıkmaktadır.

⁹ Kāşānī 1391/2012, s.17.

¹⁰ *Ja’ut/ca’ut-kuri*: Ja’ut ülkesi hâkimi, bkz. Onon 2001, s.113, 286. not; ayrıca bkz. Rybatzki 2006, s.285.

¹¹ Kāşānī 1391/2012, s.17.

¹² İbn Tağrıbirdī 1313/1992, IX; s.169.

¹³ Şafedī 1420/2000, II; s.129.

yoktur. O aynen durmaktadır. Bu şekliyle kelime, *Allah'ın kulu* anlamına geliyor. Çünkü *Hüdā*, Fars dilinde *Allah* demektir. *Bende* ise hizmetçi, köle ve benzeri anlamlara geliyor.

Yalnız bazıları şunu söylemekten geri durmuyorlar: Bu adamın ismi *Harbende*'dir. '*Har*' Farsça *eşek* anlamına geliyor. İsmi ise şöyle çeviriyoruz: *Eşeklere bakan hizmetçi*. İki anlam arasındaki aykırılık ne büyük! *Harbende* şekli ünlenmiştir.

Hükümdar, Tatarlık taassubu sebebiyle *Hüdābende* şeklini bırakıp bu isme dönmüştür. Bazıları şöyle diyor: Tatar hanları dünyaya yeni gelmiş çocuğa isim verirken o anda eve ilk giren adama itibar ederlermiş. Anılan hükümdar doğarken eve eşeklere bakan hizmetçi girmiş. Bu yüzden bu adı almış imiş.¹⁴

Devletşāh Semerkandī'nin *Tezkiretü'ş-Şu'arā* isimli eserinde ise, onun neden *Harbende* ismini aldığına dair iki farklı rivayet bulunur. Semerkandī'nin bu isim hakkında verdiği ilk açıklama şöyledir: “Argun Han'dan sonra Gazan Han hükümdar oldu ve Ölceytü Han ondan kaçtı. Birkaç yıl sonra Kirman ve Hürmüz nahiyelerinden *Harbendegān* [*eşek-sürücüleri/bakıcıları*] ile birlikte geri döndü. Bu yüzden ona *Harbende* dediler.”¹⁵

Semerkandī'nin ikinci açıklaması, ismin verilmiş nedeniyle alakalı olarak Kāşānī'nin rivayetiyle aynıdır: “[...] *bir çocuk çok güzel yüzlü olduğunda, nazar değmemesi için baba ve anne ona çirkin bir isim koyarlar. Ona bu yüzden Harbende demişlerdir.*”¹⁶

Fasīh-i Hāfī, Ölceytü'ye verilen isimler hakkında şunları söylemektedir: “Onun ayağı mübarek olduğundan, adını *Ülcāytü* koydular. Evlatlarının saygın olması için nazar değmesin diye *Temüder* ismini verdiler. Bir süre sonra ise *Harbende* adını koydular. Büyüyüp Müslüman olduğunda ona *Hüdābende* dediler.”¹⁷

Hāfız-ı Ebrū, *Zeyl-i Cāmi'ü't-Tevārīh* isimli tarihinde İlhan Ölceytü'ye verilen isimleri ve verilmiş sebeplerini şu şekilde açıklamaktadır: “[...] onun uğurlu ayağı mübarek olduğundan, adını *Ülcāy Būkā* [*Ölcey Buka*] koydular. Bir süre sonra, -evlatları saygın olsun diye isim koymak Moğolların âdetiydi ve onların inancına göre bu, nazar değmesini önlemek içindi- *Teymür* [*Temür*] ismini verdiler. *Harbende* [tahta oturduğu] tarihten sonra da ona *Ülcāytü Sultān*, yani *pādişāh-i mubārek* diye hitap ettiler. Çoğunlukla ise *Ülcāytü Sultān Muḥammed Hüdābende* şeklinde yadıldılar.”¹⁸

¹⁴ İbn Battūta 1999, II; s.335-336. İbn Battūta 1407/1987, I; s.236-237; İbn Battūta Tancī 2000, I; s.321-322.

¹⁵ Semerkandī 1382/2003, s.217.

¹⁶ Semerkandī 1382/2003, s.217.

¹⁷ Hāfī 1341/1962, II; s.349.

¹⁸ Hāfız-ı Ebrū 1314/1935, s.7.

Bu rivayetinde Hâfız-ı Ebrû, nazar değmemesi için verilen ismin *Teymür* (*Temür*) olduğunu söylemektedir; bu rivayetiyle Kâşânî, İbn Tağribirdî ve Devletşâh Semerkandî'den ayrılmaktadır. Ona göre İlhan Ölceytü'ye nazar değmemesi için verilen kötü isim *Harbende* değil, *Temür*'dür. Burada, Hâfız-ı Ebrû'nun Türkçe-Moğolca kökenli bir kelime olan *Temür*'ün anlamını bilmediğini varsayabiliriz; fakat *Harbende*'nin manasından habersiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Acaba *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh*'in müellifi, *Harbende* ismine diğer müelliflerin zikretmediği başka bir anlam mı yüklemektedir? Hâfız-ı Ebrû'nun *Harbende* kelimesine olumsuz bir anlam yüklemeyişinin sebeplerinden biri, kuvvetle muhtemel, Reşîdü'd-dîn Fazlu'l-lâh'ın şimdi nakledeceğimiz bu kelime hakkındaki açıklamasıdır. Reşîdü'd-dîn, *Câmi'ü't-Tevârîh* adlı eserinde *Harbende* kelimesinin küçümseyici anlamını övgü ve yüceltmeye tevîl eden ustaca bir formülü nakletmektedir. Bu formül, onun deyimiyle, devrin en büyük ve faziletli hatiplerinden biri tarafından sultanı methetmek için söylenmişti. Bu usta edip formülünde, şiir sanatı ve harflerin sayısal değerlerini (*ebced*) bir arada kullanarak *Harbende* kelimesinin yaygınca bilinen küçümseyici anlamını tam tersine, övgüye çevirmiştir. Reşîdü'd-dîn Fazlu'l-lâh'a göre “*el-elkâb tunezzil min es-semâ*’ (*Lakaplar gökten iner.*)” deyimi, bu şiirde anlamını bulmaktadır:

“düş der nâm-i Şâh *Harbende*/fıkr mî-kerd sâ'atî bende,
ki meger ma'nâ der in ism-est/ki ez ân gâfil est hânende.
enderün-i harem be-güş âmed/ki hevâ hâh-i şâh-i ferhunde,
ma'nâ der hurûf-i in lafz est/ki be-şâh est saht-zîbende.
'aqd kun ez reh-i hesâb cümel/yek be-yek harf-i Şâh *Harbende*,
tâ be-dânî ki hest ma'nâ-i ân/sâye-i hâşş-i âferînende.
nuh hurûf est ân ve pânzdeh in/be-'ağdend her dû mânende,
güyî ân nuh hurûf çün şadefest/be-deh ve penc gevher âgende.
yâ tîlsîmest in hümâyün-ism/ber der-i genc-i îzed efkende,
sırr-i in ism çün be-dânestem/cem' şud hâtir-i perâkende.
kerdem idrâk ma'nâ ve guftem/Şâh *Harbende* bād pâyende,
âfitâb-i celâl ve saltânateş/ez sipehr devâm tâbende”¹⁹.

¹⁹ “Dün gece *Şâh Harbende* adını, bir müddet düşündü bu bende,
ki meğer olmaya bir mana, okuyucunun bilmediği bu isimde.
Böyle içindeyken tefekkürün, bir ses geldi kulağına: ‘Ey! kutlu şahın duacısı,
tam da şaha yaraşır, bu sözdeki harflerin manası.
Hesap yoluyla harflerini, bağla tek tek *Şâh Harbende*'nin,
sâye-i hâşş-i âferînededir (*yaratıcının has gölgesi*) manası, o vakit göreceksin.’
Bunda dokuz harf var, onda ise on beş, lakin her ikisi de aynıdır hesapta,
dersin ki bu dokuz harf, on beş inciye saran mucizevi istiridyedir esasta.

Harflerin sayısal değerlerinin hesaplanması sonucu *Şāh Harbende* ibaresi ile *sāye-i hāşş-i āferīnende* tamlamasının harf değerleri aynı çıkmaktadır²⁰.

Bizans kronikçisi Pachimeres'in eserinde Ölceytü'nün ismi, Farsça ve Arapça kaynakların sesletimine uygun biçimde *Χαρμπαντᾶς* (*Carpantas*) şeklinde yazılmıştır²¹.

Modern Araştırmalardaki Yaklaşımlar

Bu ismin imlasi, kökeni ve anlamı hakkında dönemin kaynaklarında geçen bilgileri naklettikten sonra, günümüz araştırmalarının bu isim üzerindeki yorumlarına geçebiliriz:

İlhan Ölceytü'nün *Harbende* ismi hakkında ilk yorum yapan tarihçi Edgar Blochet, bu ismin "üçüncü" anlamına gelen Moğolcadaki *ghorbanda* veya Ordos diyalektiğindeki *khorbanda* kelimelerinin Farsçaya transkripsiyonu olduğunu söyler; "Çinlilerin bu ismi *Ho-eul-pan-ta* biçiminde yazmalarını", tespitine kanıt olarak gösterir²².

Edward G. Browne, isim hakkında Reşîdü'd-dīn Fazlu'l-lāh'ın yukarıda geçen şiirini ve Devletşāh Semerkandī'nin bu isimle ilgili açıklamasını zikreder. Fakat kendisi ayrıca bir yorumda bulunmaz²³.

Bertold Spuler, *Harbende* adının anlamının ve menşeinin müphem olduğunu vurgulamakta, en azından İbn Battūta'nın ismin verilmiş nedeni hakkındaki rivayetini reddetmektedir. Spuler, "İranlıların kulağına fena gelen" *Harbende* adının *Hüdābende*'ye çevrildiğini söylemektedir²⁴.

'Abbās İkbāl Āştīyānī, *Tārīḫ-i Mufaşşal-i İrān* adlı eserinde, "Sultan Ölceytü İslam dininin Şia mezhebini kabul ettiğinde, Şiiler ona *Hüdābende* lakabını vermişlerdi. Fakat Sünni halk, ona karşı besledikleri düşmanlıklarından ötürü bu ismi *Harbende* yaptılar; bu yüzden Sultan Muhammed Ölceytü'nün

Belki de bu isim, Tanrı'nın hazine kapısına sızramış bir tılsımdı, öğrendiğimde ismin manasını, dağımık zihnim toparlandı. İdrak edince anlamını, dedim 'Yaşasın *Şāh Harbende!* celal güneşi ve saltanati, her daim parlasın gökyüzünde!'"
bkz. Reşîdü'd-dīn 1373/1994, I; s.7; Brown 1929, s.46-47; Hâfiz-ı Ebrû 1314/1935, s.3-4; Thackston 1998, I; s.5-6.

²⁰ Browne, bu iki kelime grubunun harf değerlerinin hesabını (*ebced*) yaparak değerlerin eşit olduğunu göstermiştir: *Şāh harbende*: 300 + 1 + 5 + 600 + 200 + 2 + 50 + 4 + 5 = 1167; *sāye-i hāşş-i āferīnende*: 60 + 1 + 10 + 5 + 600 + 1 + 90 + 1 + 80 + 200 + 10 + 50 + 50 + 4 + 5 = 1167, bkz. Browne 1929, s.47.

²¹ Pachymeres 1837, II; s.459; Kramers 1993, VI; s.975

²² Blochet 1910, s.264.

²³ Browne 1929, s.46-47

²⁴ Spuler 1957, s.215-217.

ismi eski kitaplarda hem *Ḥudābende*, hem de *Harbende* lakaplarıyla birlikte geçer.” demektedir²⁵.

Müctebā Mīnovī, *Tāngsūk-nāme-yi İlḥān der Funūn-i 'Ulūm-i Ḥitā'ī* adlı eseri tanıttığı makalesinde, Blochet'nin iddiasını benimser, yani bu ismin *Harbende* değil, *Ḥurbanda* şeklinde okunması gerektiğini öne sürer²⁶.

Hānbābā Beyānī, 'Abbās İqbāl ile aynı görüştedir²⁷. Arap tarihçi 'Abbās el-'Azzāvī de Blochet'nin iddiasını savunur²⁸.

Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente* başlıklı detaylı çalışmasında *Harbende* kelimesinin anlamına yer vermez²⁹. Yine yakın zamanda neşredilen Tuncer Gülensoy ve Paki Küçükler'e ait *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*'nde Ölceytü'nün ismi *Ḥudābende* açıklanırken *Harbende* isminin anlamına dair bir veri bulunmaz³⁰.

Reşīdü'd-dīn'in eserinin edisyonunu yapan Muhammed Rūşen, *Harbende* isminin kökenine ve verilmiş nedenlerine dair yukarıda zikrettiğimiz rivayetleri sıralamaktadır. Ardından *Harbende* isminin Blochet tarafından verilen Moğolca “üçüncü” anlamının mümkün olmadığını söylemekte; İddiasını kanıtlamak adına iki yorumunu ileri sürmektedir: Birinci yorumu, “üç” kelimesinin eski Moğolcada *qurban-qurav*, fakat “üçüncü” kelimesinin ise *qurvadüger/qurbadüger* olduğudur. Rūşen bu kelimenin *Harbende* biçimine dönüşmesini mümkün görmemektedir. İkinci savı ise, modern Moğolcada “üç defa” anlamına gelen ve *Harbende* kelimesine benzeyen *qurvanta=qurbanta* ibaresinin Farsça eserlerde *Harbende* biçiminde değil, *gūrbendā* veya *kūrbendā* şekillerinde yazılmış olması gerektiğidir. Rūşen, Reşīdü'd-dīn'in Moğolca isimleri Farsçaya aktarırken sesletime çok dikkat ettiğini ve harfleri özenle seçtiğini özellikle vurgulamaktadır³¹. Ardından Türklerin isim verme geleneklerine değinen Rūşen, Türklerde ve onlardan etkilenen Moğollarda çocuklara çirkin isim verme âdetinin varlığından bahsetmekte; dolaylı olarak kendisinin de *Harbende* isminin bu geleneğe binaen verildiğine inandığını ortaya koymaktadır³². *Harbende* isminin Farsça bir tamlama olduğundan şüphe etmeyen Rūşen, kelimenin öğelerini ve kökenini ayrıca tartışmaya açmamıştır.

İlhan Ölceytü'nün din değiştirmesi üzerine detaylı çalışmaları bulunan Judith Pfeiffer, konuyla ilgili ilk eserinde *Harbende (eşek sürücüsü)* isminin

²⁵ Aştīyānī 1347/1968, I; s.308.

²⁶ Mīnovī 1955, s.4.

²⁷ Hāfız-ı Ebrū 1314/1935, s.3-4.

²⁸ 'Azzāvī 1935, I; s.401.

²⁹ Rybatzki 2006.

³⁰ Gülensoy ve Küçükler 2015.

³¹ Reşīdü'd-dīn 1373/1994, III; s.2023.

³² Reşīdü'd-dīn 1373/1994, III; s.2024-2026.

Türk-Moğol geleneğine uygun olarak nazar değmemesi için verildiğini, fakat “düşman kaynakların” bu kötü anlamlı ismi kullanmaya devam ettiklerini söyler.³³ Diğer çalışmalarında ise *Harbende* adının *Hüdābende*'ye dönüşmesini, *Hüdābende*'nin anlamını ve İlhan Ölceytü'nün bu ismi neden kullandığını dinsel yönden açıklar. Fakat Pfeiffer, *Harbende* isminin kökeni ve anlamı hakkında bir tartışmaya girmez³⁴.

Atwood, *Harbende* adının, tıpkı Gazan'a isim konması hadisesinde olduğu gibi, doğum sonrasında ilk görülen şeyin isminin verilmesi sonucu konulduğunu söyler. Bu görüşüne dair dayanağı ise, İbn Battūta'nın yukarıda naklettiğimiz rivayetidir³⁵.

Sonuç olarak, İlhan Ölceytü'nün *Harbende* isminin ne anlama geldiği yönünde, kaynaklarda ve modern araştırmalarda ortaya çıkan üç görüş bulunmaktadır.

Birinci görüş, *Harbende* isminin Moğolca “üç” anlamındaki *ghorbānda* veya Ordos diyalektiğindeki *khorbānda*'dan geldiğidir. Elbette Moğollarda isim olarak sayı verme geleneği bulunmaktadır. Örneğin *Yisü* (*dokuzuncu*) sıkça kullanılan bir isimdir. *Yisügey*, *Yisüder*, *Yisüngge*, *Yisülün*, *Yisüncin*, *Yisüy* gibi isimler veya bu kelime ile tamlama yapılan *Yisü-Buka*, *Yisü-Möngke*, *Yisün-To'a*, *Yisün-Temür* gibi isimler 12.-14. yüzyıllarda Moğollar arasında yaygındır³⁶. Fakat Blochet'nin ortaya attığı bu sav, Rüşen'in yukarıda naklettiğimiz yerinde itirazı ile geçersiz kılınmıştır. Ayrıca Reşîdü'd-dîn'in, söz konusu bu Moğolca *ghorbānda* kelimesini, olması gerektiği gibi *gürbendā* veya *kürbendā* biçiminde değil de Farsça küçültücü bir anlama sahip *Harbende* (*eşeğin kulu-eşek sürücüsü/bakıcısı*) biçiminde imla etmesi hiç de makul değildir. Reşîdü'd-dîn'in Moğolca kelimelerin Farsça imlasında titizlikle davrandığını ve yazdığı bu eserini İlhan Ölceytü'ye sunacağını göz önüne alırsak, Ölceytü'yü rencide edebilecek imlalardan mümkün olduğunca kaçınmış olması beklenir.

Diğer taraftan Blochet ortaya attığı iddiasında Ölceytü'nün, Argun Han'ın üçüncü oğlu olması ile Moğolca “üçüncü” kelimesi arasında mantıksal bir ilişki kurmuş olmalıdır. Yani Blochet'ye göre Ölceytü, “üçüncü” oğul

³³ Pfeiffer 1999a, s.37.

³⁴ Pfeiffer 1999b s.3-4, 3. not; Pfeiffer 2013, s.154, 90. not.

³⁵ Atwood 2004, s.398. Burada bir noktaya işaret etmek gerekmektedir: Atwood, Gazan isminin Farsçada “kazan” anlamına geldiğini söylemekte; bundan yola çıkarak da “İlhanların belli bir tarihten sonra Farsça isimler almaya başladıklarını” öne sürmektedir, bkz. Atwood 2004, s.398. Bu isim her ne kadar Farsçada da kullanılıyor ise de aslen Türkçe bir kelimedir. “Kazan/Kazgan” kelimesinin kökeni için bkz. Rybatzki 2006, s.527. Bu ismin anlamının diğer bir alternatifi için ise bkz. Clauson 1972, s.683.

³⁶ Atwood 2004, s.398.

olduğu için Moğolca *ghorbanda* ismini almıştır. Bu ilişkiyi geçersiz kılacak başka bir bilgi, bizzat Reşidü'd-dîn tarafından verilmektedir: Konkurtay'ın oğullarından İsen Temür'e de *Harbende* denilmekteydi; fakat Reşidü'd-dîn'in verdiği sıralamada İsen Temür üçüncü değil, ilk oğuldur³⁷. Bu rivayetten de *Harbende* isminin “üçüncü” veya “üç defa” anlamlarını taşımadığı ortaya çıkmakta; böylece Blochet'nin iddiası geçerliğini yitirmektedir.

İkinci görüş, *Harbende* kelimesinin *har* (eşek) ve *bende* (köle, kul) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen *har-bende* (eşeğin kulu-eşek sürücüsü/bakıcısı) olduğu şeklindedir. Söz konusu sava göre bu “küçültücü ve çirkin” ismin İlhan Ölceytü'ye verilmiş sebebi, Türklerde ve Moğollardaki ad koyma geleneğidir. Türklerde çocuğun yaşamasını sağlamak için *Yaşar*, *Dursun*, *Ölmezbay*, *Taştan*, *Kürç* benzeri adlar verildiği gibi, kötü adlar koymak âdeti de vardır. Bunun sebebi, “ölüm meleğinin kötü adı olanlardan öğrenerek onlara yaklaşmadığı” inancıdır. Kırgızlarda *İtalmas* (melek değil, köpek dahi onu almaz!), *Çoçkabay* (domuz), *Kabanbay* (yaban domuzu) gibi adlar hep bu inanca göre verilmiştir³⁸. *Sorkaktani* (çiçek hastalıklı kız) ve *Bücir-Ebügen* (yaşlı, pis adam) gibi adlar da aynı amaçla konan Moğolca isimlerdir³⁹.

Fakat burada cevaplanması gereken soru, kötü ruhları ve ölüm meleğini kovmak için Moğol bir çocuğa neden Moğolca veya Türkçe değil de *Harbende* şeklindeki tamamen Farsça bir ismin verildiğidir. Gerçekte bu inanışa binaen verilen isimler, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, Türkçe ve Moğolcadır.

Üçüncü görüş, İbn Battûta'nın yukarıda zikrettiğimiz rivayetinde de geçen, çocuk doğduğunda eve ilk giren kişinin yahut göze ilk çarpan nesnenin adını verme geleneğidir⁴⁰. Özbek ve Türkmen kadınların doğumdan sonra dışarıya bakarak ilk gördüğü şeyin ismini çocuğuna verme âdetleri vardır: *Dağbay*, *Atbay* gibi⁴¹. Çocuklara nesnelere ismini vermek, ismi verilen nesnedeki ölümsüzlüğün ve kalıcılığın çocuğa geçtiğine inanmayla alakalıdır. Gazan Han'a verilen isim, zikredilen iki görüşle de açıklanabilirken *Harbende* ismi bu tanımlara uymamaktadır. Çünkü yukarıda yönelttiğimiz soru, hâlâ karşımızda durmaktadır.

Bizce yukarıdaki üç görüş, her ne kadar Türk-Moğol isim koyma geleneklerine dayansalar da *Harbende* kelimesinin kökenini, anlamını ve verilmiş nedenini tutarlı bir biçimde açıklamaktan uzaktır.

³⁷ Reşidü'd-dîn 1373/1994, II; s.968.

³⁸ İnan 1986, s.74-75.

³⁹ Atwood 2004, s.398.

⁴⁰ Atwood 2004, s.398.

⁴¹ Kalafat 1994, s.29.

Son zamanlarda yapılan önemli çalışmalar, kelimenin kökenini anlamamıza oldukça yardımcı olmaktadır. *Harbende* kelimesinin kökenine dair ipuçları, Türkçe siyah anlamındaki *kara* kelimesinin Türkçe ve Moğolcadaki dönüşümlerinde aranmalıdır: *kara* → *hara* → *har*⁴². *Bende* kelimesinin anlamı ise *köle*, *hizmetkâr* veya *vassal* olup Pehlevi dilinde *bendeg* şeklinde mevcuttur. Kelimenin benzer formları Soğdca ve Baktria dilinde de vardır. *Bende* kelimesinin Türkçe karşılığı ise *kul*'dur. Türkçede ve Moğolcada bulunan *karakul* kelimesi, *sıradan köle/kul/halk* anlamındadır⁴³. Ortaçağ'a ait Yarkend'de bulunan bazı Arapça belgelerde, birinci kelimesi Türkçe *kara*, ikinci kelimesi ise *bende* olan, *Harbende* isminin bir prototipi sayabileceğimiz *ğara-bend* tamlamasına rastlamaktayız⁴⁴. İlhan Ölceytü'nün *Harbende* ismi, *karakul*'un veya yine aynı anlamdaki *karaçu/haraçu*'nun⁴⁵ karşılığı şeklinde kullanılmış olmalıdır. Böylece, Türk-Moğol inancına göre, İlhan Ölceytü'ye nazar değmemesi için verilen "çirkin", en azından "mütevazı" ismin anlamının *eşek bakıcısı*, *eşek sürücüsü* veya *eşeğin kulu* değil, *kara (sıradan) kul*, yani "halk tabakasından kişi" olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Diğer muhtemel açıklama, Ölceytü'nün dinî kimliğinde aranabilir; o, İslam dinine geçmeden önce Budist idi ve İslamiyet'i kabul ettikten sonra *Harbende* adını değiştirerek *Hüdäbende* yapmıştı. Söz konusu değişiklik, *Harbende* ile Budizm, *Hüdäbende* ile İslamiyet arasında bir bağlantı kurulduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. "Lama'nın talebesi" anlamına gelen Budist terminolojisindeki Sanskritçe *vendeya*'dan muharref *bendi/bende*⁴⁶ ibaresinin yukarıda açıkladığımız *kara/hara/har* kelimesi ile bir tamlama yapmış olması mümkündür. Dolayısıyla daha önce Budist olan Ölceytü'nün uzun süre kullandığı *Harbende* isminin, Budist geleneğe uygun şekilde "mütevazı talebe", "hakir mürit" anlamlarını taşıması da kuvvetle muhtemeldir.

Buna paralel biçimde Ölceytü'nün Müslüman olduktan sonra *Harbende* ismini tercih etmeyerek *Hüdäbende*'ye dönüştürmesinin iki önemli sebebi belirmektedir: Birincisi ismin Budist geleneğe ait olması veya en azından aitmiş gibi gözükmesi; ikincisi ise bu ismin İranlı tebaanın kulağına pek hoş gelmemesidir. Her ne kadar isim *Harbende*'den *Hüdäbende*'ye dönüştürüldü ise de, anlamındaki menfi çağrışım nedeniyle olsa gerek, *Harbende* ibaresi, İlhanlı karşıtı kaynakların sayfalarında varlığını korumaya devam etmişti.

⁴² Örneğin Moğolcadaki *siyah göz* anlamındaki *ğara nüdüin* tamlaması, *ğar nüden* şekline dönüşebilmektedir, bkz. Rybatzki 2006, s.620.

⁴³ Rybatzki 2006, s.736; Bu kelimenin Türkçeden Orta Farsçaya geçtiği de bilinmektedir, bkz. Durkin-Meisterernst 2004, s. 364.

⁴⁴ *ğara-bend İnal* bkz. Gronke 1986, s.33; Rybatzki 2006, s.135, 514.

⁴⁵ *ğaracu*, *ğaraçi xaraçi*, bkz. Rybatzki 2006, s.518.

⁴⁶ Lessing 1960, s.82.

KAYNAKLAR

- Āṣṭiyānī 1347/1968 ‘Abbās İqbāl Āṣṭiyānī, *Tārīḥ-i Mufaṣṣal-i Īrān ez İstilā-yi Moğul tā Ī'lān-i Meṣrūtiyet*, Tehrān.
- Atwood 2004 Christopher Pratt Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York.
- Azzāvī 1935 ‘Abbās el-‘Azzāvī, *Mevsū‘atu Tārīḥi’l-‘Irāk beyne İhtilāleyn*, Bağdād.
- Bloch 1910 Edgar Blochet, *Introduction à l’Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leyden.
- Browne 1929 Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia*, London.
- Buell 2003 Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Lanham.
- Clauson 1959 Gerard Clauson, “The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian”, *Central Asiatic Journal* VI/3, s.174-187.
- Clauson 1972 Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary*, Oxford.
- Durkin-Meisterernst 2004 Desmond Durkin-Meisterernst, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Belgium.
- Gronke 1986 Monika Gronke, “The Arabic Yarkand Documents”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49/3, s.454-507.
- Gülensoy ve Küçüker 2015 Tuncer Gülensoy ve Paki Küçüker, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul.
- Hāfī 1341/1962 Faṣīḥ Ahmed bin Celālū’d-dīn Muḥammed Hāfī, *Mücmel-i Faṣīḥī*, tas. Maḥmūd Feraḥ, Meşhed.
- Hāfız-ı Ebrū 1314/1935 Hāfız-ı Ebrū, *Zeyl-i Cāmi’ü’t-Tevārīḥ-i Reşidī*, tas. Hānbābā Beyānī, Tehrān.
- İbn Battūta 1407/1987 İbn Battūta, *Rihletu İbn Battūta-Tuḥfetü’n-Nüzzār fī Garā’ibi’l-Emsār ve Acā’ib’i-l-Esfār*, tah. M. A. el-‘Uryān-M. Kaşşās, Beyrūt.
- Ibn Battūta 1999 İbn Battūta, *The Travels of Ibn Battūta, A.D. 1325-1354*, trans. and ed. C. Defremery-B. R. Sanguinetti, New Delhi.
- İbn Battūta 2000 Ebū Abdullah Muhammed İbn Battūta Tancī, *İbn Battūta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul.
- İbn Tağrıbirdī 1313/1992 İbn Tağrıbirdī, *en-Nücümü’z-Zāhire fī Mülūki Mısr ve’l-Kāhire*, tas. Muḥammed Hüseyn Şemse’d-dīn, Beyrūt.
- İnan 1986 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara.
- Kalafat 1994 Yaşar Kalafat, *Kuzey Afganistan Türkleri ve Karşılaştırmalı Halk İnançları*, İstanbul.

- Ḳāṣānī 1391/2012 ‘Abdu’l-lāh bin ‘Alī Ḳāṣānī, *Tārīḥ-i Ūlcāytū*, tas. Mehīn Hambelī, Tehrān.
- Kolbas 2006 Judith G. Kolbas, *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaytu, 1220-1309*, London.
- Kramers 1993 J. H. Kramers, “Olčaitu Ḳhudābanda”, *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*, ed. M. Th. Houtsma, Leiden, cilt VI, s.974-975.
- Lessing vd. 1960 Ferdinand Lessing vd., *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley-Los Angeles.
- Mīnovī 1334/1955 Müctebā Mīnovī, “Tercüme-i ‘Ulüm-i Çīnī be-Fārisī der Ḳarn-i Heṣtüm-i Hicrī”, *Mecelle-i Dānişgedede-i Edebiyāt*, I, s.1-26.
- Onon 2001 Urgunge Onon, *The Secret History of the Mongols: The Life and Times of Chinggis Khan*, London.
- Özgüdenli 2007 Osman Gazi Özgüdenli, “Olçaytu Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. XXXIII, s.345-347.
- Pachymeres 1837 George Pachymeres, *Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis libri Tredecim*, Bonnae.
- Pfeiffer 1999a Judith Pfeiffer, “Conversion Versions: Sultan Öljejtü’s Conversion to Shi’ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources”, *Mongolian Studies*, XII, s.35-67.
- Pfeiffer 1999b Judith Pfeiffer, “Twelver Shiism in Mongol Iran”, *Pera-Blatter 11*, İstanbul, s.3-38.
- Pfeiffer 2013 Judith Pfeiffer, “Confessional Ambiguity vs. Confessional Polarization: Politics and the Negotiation of Religious Boundaries in the Ilkhanate”, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, ed. Judith Pfeiffer, Leiden, s.129-168.
- Reşīdü’ d-dīn 1373/1994 Reşīdü’ d-dīn Fazlu’l-lāh Hemedānī, *Cāmi’ü’t-Tevārīḥ-i Reşīdü’ d-dīn Fazlu’l-lāh Hemedānī*, tas. Muḥammed Rūşen-Muştafā Müsevī, Tehrān.
- Ryan 1998 James D. Ryan, “Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, VIII/3, s.411-421.
- Rybatzki 2006 Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente*, Helsinki.
- Rybatzki 2012 Volker Rybatzki, “From Animal to Name, Remarks on the Semantics of Middle Mongolian Personal Names”, *Per Urales ad Orientem: Iter polyphonicum multilingue: Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012*, ed. by T.Hyytiäinen et al., Helsinki, s.333-338.
- Şafedī 1420/2000 es-Şafedī İbn Aybek, *Kitābül-Vāfi bi’l-Vafiyāt*, tah. Ahmed el-Arnāvūt-Türkī Muştafā, Beyrūt.

İlhan Ölceytü'ye Verilen HARBENDE İSminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım

- Semerķandī 1382/2003 Devletşāh Semerķandī, *Tazķiretū'ş-Şu'arā*. ed. Edward Granville Brown, Tehrān.
- Sims-Williams 2010 Nicholas Sims-Williams, *Iranisches Personennamenbuch*, Wien.
- Spuler 1957 Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara.
- Thackston 1998 W. M. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh, Compendium of Chronicles*, Cambridge.